

Władysław Nowak

Biskup Marcin Kromer jako liturgista

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 3 (277), 571-584

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

---

ks. Władysław Nowak

BISKUP MARCIN KROMER JAKO LITURGISTA _____

Słowa kluczowe: Kromer, liturgia, sobór trydencki

Schlüsselwörter: Cromer (Kromer), Liturgie, Konzil von Trient

Keywords: Kromer, liturgy, the Council of Trent

Marcin Kromer jest jednym z najwybitniejszych przedstawicieli życia umysłowego, politycznego, liturgicznego w Polsce XVI w., ma ogromne zasługi na polu literatury i kultury polskiej oraz dla życia liturgicznego diecezji warmińskiej i Polski¹. Urodził się 11 listopada 1512 r. w Bieczu. W młodości zdobył wszechstronne wykształcenie, a więc bakalaureat sztuk wyzwolonych na Uniwersytecie Krakowskim (1530) i doktorat obojga praw na Uniwersytecie w Bolonii (1539/1540). Służbę dla Rzeczypospolitej rozpoczął od pracy w kancelarii królewskiej w latach 1533–1537, kontynuując ją w latach 1545 – do ok. 1558. W 1542 r. przyjął święcenia kapłańskie i został proboszczem w Bieczu, następnie kanonikiem kieleckim i krakowskim (1544) oraz kustoszem w Wiślicy i Sandomierzu. W kolejnych latach Kromer zaangażował się w działalność polityczną występując na synodach² i sejmach, a ponieważ cieszył się zaufaniem króla zlecano mu ważne misje dyplomatyczne do papieża i cesarza.

W 1548 r. objął po Stanisławie Hozjuszu sprawę pruskie w kancelarii królewskiej, realizując politykę ścisłego zespolenia Prus Książęcych z Koroną. W latach 1558–1564 był posłem polskim w Wiedniu przy cesarzu Ferdynandzie I. W 1552 r. Marcin Kromer i jego bracia otrzymali szlachectwo z nadania króla

---

¹ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, pod red. W. Nowaka, Olsztyn 1999, s. 65; idem, *Wkład biskupa Marcina Kromera w dzieło odnowy liturgicznej na Warmii i w Polsce po soborze trydenckim*, *Liturgia Sacra*, 9(2003), nr 2, ss. 349–364.

² F. Hipler (ed.), *Monumenta Cromeriana*, w: *Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands* (dalej: ZGAE), 10(1891), ss. 198–247: *Kromers Synodalreden*; ibidem, ss. 248–278: *Kromers Hirtenschreiben*.

Zygmunta Augusta. Marcin Kromer ma znaczny udział w kształtowaniu kultury polskiej wieku Odrodzenia. Był poetą, prozaikiem, panegirystą, pisarzem politycznym, polemistą religijnym, a przede wszystkim historykiem. Wszedł on na stałe do literatury polskiej jako wybitny pisarz łacińsko-polski. Jego styl łaciński jest wykwintny, klasyczny, nieskażony manierą łaciny średniowiecznej, podobnie pięknym stylem odznacza się jego proza polska.

Kromer pozostawił po sobie bogatą twórczość pisarską. Jego najbardziej popularną pracą jest *Polonia sivede situ, populis, moribus, magistratibus et re publica Regni Polonici libri duo* (*Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*) – pierwsze wydanie pochodzi z roku 1577, za życia Kromera ukazały się trzy autoryzowane wydania. Jest też autorem innych dzieł historycznych, m.in. w 1555 r. ukazało się *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (*O pochodzeniu i o dziejach Polaków ksiąg XXX*). Napisał również polemiczne antyreformacyjne dzieło *O wierze i nauce Luterskiej rozmowa Dworzanina z Mnichem* (1551 r.), dzięki któremu uważany jest przez część badaczy za pierwszego polskiego prozaika i humanistę w polskim piśmiennictwie katolickim.

Marcin Kromer pełnił funkcję koadiutora biskupa Hozjusza z prawem następstwa od 1570 r., a posługę biskupią na Warmii w latach 1579–1589. Dał się poznać jako energiczny duszpasterz diecezji organizując trzy synody duchowieństwa (1575, 1577, 1582), kierując 84 listy pasterskie do duchowieństwa i wiernych, dokonując reformy ksiąg liturgicznych: *Agendy, Brewiarza, Mszału, Katechez*, a także fundując polskie kaplice. W 1583 r. zatwierdził reguły klasztoru sióstr Katarzynek, położył też szczególne zasługi na polu ustawodawstwa prawnego Warmii. Zmarł 23 marca 1589 r. w Lidzbarku Warmińskim, a pochowany został w katedrze fromborskiej. Cały swój majątek przekazał Kromer na cele charytatywne, oświatowe i kościelne³.

M. Kromer, najpierw jako koadiutor kardynała Stanisława Hozjusza, a następnie biskup warmiński, przyczynił się do odnowy kultu liturgicznego na Warmii i w Polsce⁴.

Jednym z nurtów odnowy liturgicznej było przyjęcie w Polsce uchwał soboru trydenckiego, co w sposób wydatny wpłynęło na dzieje liturgii i ostatecznie zadecydowało o przyjęciu rytu rzymskiego. Decydującą rolę w tym dziele odegrali w Polsce nuncjusze papiescy. Pierwsze kroki poczynił tu Giovanni Francesco Commendone, o którego przybycie do Polski wystarał się jeszcze

³ J. Misiurek, *Kromer Marcin*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 1305–1306.

⁴ F. Hipler, *Über die Reform der liturgischen Bücher in Ermland unter Bischof M. Kromer*, *Pastoralblatt für Diözese Ermland* (dalej: PDE), 5(1873), ss. 148–150; W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim*, w: *Agendy i rytuały diecezji warmińskiej (1574–1939)*, pod red. idem, Olsztyn 1999, ss. 39–104; J. Misiurek, op. cit.

w czasie trwania soboru kardynał Stanisław Hozjusz, biskup warmiński w latach 1551–1579. Nuncjusz zabiegał o wprowadzenie w życie kościelne ustaw soboru trydenckiego w Polsce. Przybył do Polski w listopadzie w 1563 r. Natomiast w czerwcu 1564 r. na sejmie w Parczewie wręczył królowi zatwierdzone ustawy soborowe i uzyskał ich przyjęcie⁵. W tym samym roku ustawy te przyjmuje synod diecezji poznańskiej i synod prowincjalny lwowski⁶, a w 1565 r. nuncjusz Commendone wraz z Hozjuszem odbył synod diecezji warmińskiej w Lidzbarku, na którym przyjęto ustawy trydenckie⁷. Dokonanie recepcji soboru było dziełem jednostek, które dzięki twórczej inicjatywie i kompetencji wyrastają ponad bezwład ogółu. Do zasłużonych postaci liturgistów „złotego wieku” należy zaliczyć: Stanisława Hozjusza⁸, Stanisława Zaborowskiego⁹, Stanisława Krasinśkiego, Hieronima Powodowskiego¹⁰; biskupów i prymasów: Jana Łaskiego, Andrzeja Krzyckiego, Jakuba Uchańskiego, Stanisława Karnkowskiego¹¹, Marcina Kromera¹², Hieronima Rozdrażewskiego¹³.

1. Reformator ksiąg liturgicznych w diecezji warmińskiej

1.1. Agendy z 1574 i 1578 r. i odnowa liturgii sakramentów i sakramentaliów

Na soborze trydenckim postanowiono wydać *Mszał* i *Brewiarz* rzymski dla całego Kościoła, a kwestię reformy rytuału odłożono na czas późniejszy¹⁴.

---

⁵ B. Kumor, *Początki katolickiej reformy Kościoła w Polsce*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora, Z. Obertyńskiego, t. 1, Poznań–Warszawa 1974, s. 79.

⁶ S. Morawski (ed.), *Akta Synodu Prowincjonalnego Lwowskiego w r. 1564 odbytego*, Z akt Konsystorza Metropolitalnego Lwowskiego wypisał i wydał, Lwów 1860.

⁷ F. Hipler (ed.), *Constitutiones Synodales Warmienses, Sambianses, Pomesanienses, Culmenses, necnon provinciales Rigenses, Brunsbaergae 1899: Statuty synodalne Warmińskie, Sambijskie, Pomezkańskie, Chełmińskie oraz Prowincjalne Ryskie*. Z Braniewskiego wydania księdza Franciszka Hiplera 1899 roku oraz pierwodruków 1922 i 1932 roku przełożył biskup Julian Wojtkowski, Olsztyn 2010.

⁸ W. Nowak, *Rok liturgiczny w nauce Stanisława Hozjusza*, *Studia Warmińskie*, 16(1979), ss. 163–199; idem, *Stanisław Hozjusz jako liturgista*, *Studia Warmińskie*, 20(1983), ss. 98–107.

⁹ Z. Gorczewski, *Wkład Stanisława Zaborowskiego w recepcję „Ordo Missae” Jana Burcharda w Polsce*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, pod red. W. Schenka, t. 3, Lublin 1980, ss. 19–70.

¹⁰ S. Dziwisz, *Agenda Hieronima Powodowskiego z roku 1591*, Kraków 1967 (mps w Bibliotece Seminarium w Krakowie).

¹¹ A. Bruździński, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w dzieło reformy trydenckiej w diecezji kujawsko-pomorskiej*, Kraków 1990 (mps w Bibliotece WSD we Włocławku); idem, *Wkład biskupa Stanisława Karnkowskiego w zastosowanie uchwał soboru trydenckiego w diecezji kujawsko-pomorskiej (1567–1581)*, *Studia Włocławskie*, 6(2003), ss. 439–451.

¹² W. Nowak, *Wkład biskupa Marcina Kromera w dzieło odnowy liturgicznej na Warmii i w Polsce po soborze trydenckim*.

¹³ J. Borucki, *Wkład synodów biskupa Hieronima Rozdrażewskiego w dzieło recepcji soboru trydenckiego*, Warszawa 1998 (mps w Bibliotece WSD we Włocławku).

¹⁴ A. Jungmann, *Das Konzil von Trient und die Erneuerung der Liturgie*, w: G. Schreiber, *Das Weltkonzil von Trient*, Bd. I, 1951, ss. 325–336.

Postanowienia synodów, jak i biskupów szły w kierunku wydania rytuału krajowego, a przynajmniej takiego, który służyłby wielu diecezjom. W tym względzie inicjatywę przejął biskup Marcin Kromer¹⁵. Na Warmii wydanie agendy liturgicznej do sprawowania sakramentów i sakramentaliów postulował już synod diecezji warmińskiej w 1565 r. Pracę związaną z redakcją agendy biskup zlecił Samsonowi z Woryn i Walentemu Scultetiemu. Redaktorzy agendy, z inspiracji biskupa M. Kromera, przy jej opracowaniu posłużyli się metodą akomodacji zarówno rytu rzymskiego, zwyczajów innych diecezji, uwzględnili postulaty soboru trydenckiego co do sprawowania sakramentów i w ten sposób opracowali nowoczesną księgę liturgiczną, która mogłaby służyć innym diecezjom, ponadto uwzględnili w niej spory zakres języków ludowych, języka polskiego i niemieckiego, zaopatrzyli w katechezy ułożone przez Kromera o poszczególnych sakramentach. Katechezy te przyczyniły się do ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim. Znalazły one uznanie w innych diecezjach i stały się odtąd już na długi czas nieodłącznym składnikiem agend, ułatwiały zrozumienie wiernym owoców sakramentów i ich skutków, zachęcały do pobożnego udziału w liturgii. *Agenda*, łącząc tradycje liturgiczne polskie z rzymską liturgią, wzbudziła zainteresowanie zarówno wśród biskupów, odpowiedzialnych za zorganizowanie życia liturgicznego w swoich diecezjach, jak i wśród kapłanów sprawujących liturgię sakramentów. Kiedy biskup Kromer podarował *Agendę sakramentalną* biskupowi Hieronimowi Rozdrażewskiemu, ten, pisząc list z podziękowaniem za nią, zaznaczył, że jest ona bardzo pożyteczna, a nawet w obecnej sytuacji Kościoła konieczna, tak samo określił jej wartość biskup chełmiński Piotr Kostka. Biskup poznański Adam Konarski prosił Kromera o przesłanie mu stu jej egzemplarzy, zaznaczając jednocześnie o zamiarze wydania jej dla diecezji poznańskiej, to samo chciał uczynić biskup wileński Walerian Protasiewicz¹⁶. Znaczenie *Agendy* w procesie odnowy liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim było duże, skoro ubiegali się o nią biskupi Polski i Litwy, co z poczuciem dumy zaznacza Marcin Kromer w przedmowie do *Brewiarza warmińskiego* wydanego w Kolonii w 1581 r.¹⁷ Biskup krakowski F. Krasieński dokonał jej przedruku dla diecezji krakowskiej jeszcze w tym samym roku (1574), w którym została wydana dla Warmii. Uczynił to też biskup ołomuniecki (jej egzemplarz znajduje się w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu). Kiedy zaś przygotowano drugą część *Agendy*, zwaną ceremonialną, wydaną ją wówczas dla diecezji warmińskiej, a drugą jej wersję dla całej prowincji gnieźnieńskiej, z przedmową

¹⁵ F. Hipler, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, s. 148.

¹⁶ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera*, ss. 88–91.

¹⁷ Przedmowa, w: *Breviarium Varmiense, magna cura ac diligentia castigatum*, Coloniae 1581.

prymasa Karnkowskiego. Ten ostatni w owej przedmowie wymienia wprawdzie zasługi Kromera, ale nie mówi wyraźnie, że to on jest jej autorem. Zaznaczono to jedynie w kolofonie. Sam Kromer w przedmowie do *Brewiarza warmińskiego* podaje, że jego *Agenda* cieszyła się tak wielkim uznaniem, iż na synodzie prowincji gnieźnieńskiej i lwowskiej została zaakceptowana dla tych prowincji kościelnych, jednakże z przyczyny mu nieznaney nie podano przy niej jego nazwiska. Synod prowincji gnieźnieńskiej zalecił ją wszystkim diecezjom pod nazwą „agendy gnieźnieńskiej”.

Agenda sakramentalna z 1574 r. i *Agenda ceremonialna* z 1578 r. Kromera stanowią nową epokę w historii agend i rytuałów w Polsce. Odtąd już stale występuje w nich język narodowy, przynajmniej w pewnym zakresie, ryt zaś będzie już zawsze zmierzał w stronę przejrzystości obrzędów i czytelności. Zainicjowany w niej proces ujednoczenia liturgii sakramentalnej z liturgią rzymską będzie przybierał coraz większy zasięg, a katechezy o sakramentach na długo staną się elementem składowym rytuałów polskich. Również zastosowane w niej przepisy soboru trydenckiego staną się czynnikiem normującym sprawowanie liturgii sakramentalnej. *Agenda* Kromera polecona przez synod piotrkowski, jako agenda prymasa Karnkowskiego, stała się agendą prowincji gnieźnieńskiej, i jej to przypadła rola ujednoczenia liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim. Odtąd *Agenda* Kromera w zasadniczej części była podstawą do opracowywania następujących agend i rytuałów w Polsce¹⁸.

1.2. *Brewiarz warmiński* z 1581 r. i odnowa liturgii brewiarzowej

Sobór trydencki, kierując się ideą ujednoczenia liturgii godzin czyli brewiarza, zarządził 24 lutego 1563 r. opracowanie *Brewiarza rzymskiego* dla całego Kościoła¹⁹. Miał on być uproszczony i nawiązywać do tradycji papieży Gelazego I oraz Grzegorza Wielkiego. Badania jednak wykazują, że ani deklarowany powrót do dawnego brewiarza, ani dezyderaty soboru nie zostały uwzględnione, co stało się przyczyną licznych sprzeciwów i oporów w przyjmowaniu brewiarza w krajach Europy. Przyjęcie *Brewiarza rzymskiego* przez cały Kościół zachodni miało nastąpić w ciągu 6 miesięcy od chwili opublikowania go drukiem. Bulla papieska dawała jednak przywilej sprawowania liturgii godzin według brewiarzy diecezjalnych i zakonnych tym diecezjom i zakonom, które wykażą się tradycją posiadania własnych ksiąg liturgicznych nie mniej niż 200 lat. Z tego przywileju skorzystało wiele zakonów i diecezji, m.in. benedyktyni, dominikanie, a także

¹⁸ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera*, ss. 87–97.

¹⁹ S. Bäumer, *Histoire du Bréviaire*, t. 2, Paris 1905, s. 191, 251–262.

diecezje we Francji: kościoły katedralne w Paryżu, Lyonie; w Niemczech, m.in. w Kolonii, Münster itp. W Polsce *Brewiarz rzymski* przyjęto uchwałą synodu piotrkowskiego z 1577 r.: „Eadem Sacra Synodus, ad tollendam varietatem in orationibus et cantu ecclesiastico, Missalia et Breviaria Romana, ex auctoritate Sacrosancti Concilii tridentini conscripta atque edita in usum Provinciae istius recepit”²⁰.

Biskup M. Kromer powołując się na uchwały synodu warmińskiego o potrzebie wydania brewiarza, zlecił Walentemu Sculteti i Samsonowi z Woryn opracowanie *Brewiarza warmińskiego*, do którego sam napisał w 1579 r. przedmowę²¹. Zaznacza w niej²², że wraz z kapitułą warmińską uznał za stosowne skorzystać z przywileju papieża Piusa V, pozwalającego zachować brewiarz kościoła katedralnego, o ile diecezja wykaże się 200-letnią tradycją posiadania tej księgi. Diecezja warmińska miała już od z górą 300 lat własny brewiarz i dlatego biskup polecił redaktorom opracować nowy, opierający się na rycie warmińskim, z uwzględnieniem tych elementów strukturalnych, które należało poprawić, np.: opuścić czytania o świętych wzięte z apokryfów, uwzględnić natomiast więcej lektury z Pisma Świętego, zgodnie z przepisami Kościoła. Tak opracowany *Brewiarz warmiński* został wydrukowany w Kolonii w 1581 r. Kromer w okólniku z 23 października 1581 r. polecił duchowieństwu nabyć i nakazał używać go do służby Bożej od Adwentu tego samego roku. *Brewiarz* ten przetrwał do 1607 r., kiedy to biskup Szymon Rudnicki (1604–1621) wprowadził w miejsce *Brewiarza warmińskiego* *Brewiarz rzymski*²³. Tak więc z początkiem roku 1607 zakończył się okres obowiązywania *Brewiarza warmińskiego*, który przetrwał 400 lat.

1.3. *Mszał warmiński* z 1587 r. i odnowa liturgii Mszy świętej

Odnowiony zgodnie z poleceniami soboru trydenckiego *Mszał rzymski* ukazał się w 1570 r.²⁴ W Polsce przyjęcie uchwał trydenckich na synodzie piotrkowskim rozciągało się również na tę księgę. Rozpoczęto od ankiety wśród najwybitniejszych liturgistów: Stanisława Krasińskiego, Hieronima Powodowskiego, Marcina z Pilzna – zachowały się ich memoriały. Opowiedziano się w więk-

²⁰ I. Subera, *Synody prowincjonalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1971, s. 140, art. 23; zob. także, P. Jounel, *Vom Konzil von Trient bis zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, w: *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, heraus. A. G. Martimort, Bd. 1, Leipzig 1963, ss. 46–47; zob. *Dekret Soboru XXII* (z 17 IX 1562).

²¹ F. Hipler, *Geschichte des altermländischen Breviariums*, PDE 10(1876), ss. 110–118.

²² Przedruk Przedmowy, w: F. Hipler, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, ss. 149–150.

²³ F. Hipler, *Geschichte des altermländischen Breviariums*, s. 115.

²⁴ H. Jedin, *Das Konzil von Trient und die Reform des Römischen Messbuchs*, *Liturgisches Leben*, 6(1939), ss. 30–66; A. Nocent, *Storia di libri liturgici romani*, w: S. Marsili (red.), *Anamnesis, introduzionestorico – teologia alla Liturgia*, t. 2: *Liturgia, panoramastorico generale*, Genova 1996, ss. 178–179; B. Neunheuser OSB, *Storia della liturgia attraverso le epocheculturali*, Roma 1973, ss. 134–138.

szości za zachowaniem melodii krakowskiej prefacji, odrębnością zwyczajów prowincji gnieźnieńskiej, zniesieniem sekwencji; podkreślano trudności związane z kosztami druku; postulowano zachowanie perykop oraz staropolskiego ich układu²⁵.

Mszał rzymski przyjął w Polsce synod gnieźnieński i chełmiński. W memoriałach, które liturgiści złożyli w 1583 r. otwarcie przynagła się potrzebę wydania nowych ksiąg²⁶. Prymas Karnkowski powołał kolegium liturgistów do opracowania mszału dla wszystkich diecezji i zabiegał o odpowiednie fundusze²⁷. Na Warmii natomiast była możliwość wyboru – albo nowego *Mszału rzymskiego*, albo zatrzymania dotychczasowego rytu mszalnego, albo też połączenia jednego i drugiego jako *Mszał warmiński*²⁸. Biskup Kromer, znakomity historyk, idąc za swoim pietyzmem do tej dziedziny wiedzy, opowiedział się za utrzymaniem na Warmii dotychczasowego *Mszału warmińskiego*²⁹. Dał już temu wyraz przy opracowaniu *Brewiarza* i *Agendy*, gdy to napominany przez Hozjusza nie dał się nakłonić do przyjęcia rytu rzymskiego. Opowiedziała się za tym również kapituła, która zapytana przez Kromera wyraziła swój sprzeciw co do *Mszału rzymskiego*: „w trosce o mogące nastąpić zamieszanie w Służbie Bożej, gdyby miał być wprowadzony inny śpiew i inne z warmińskimi niekiedy kolidujące święta i nie do pomyślenia wielkie wydatki, które by wymagało wydrukowanie mszału rzymskiego³⁰. Z drugiej strony Kromer nie mógł i nie chciał zrezygnować z *Mszału rzymskiego*, gdyż on przecież przedstawiał się bardzo korzystnie w stosunku np. do *Mszału* biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrodego (1489–1512). Ten pierwszy był bardziej poprawny, przejrzysty³¹. Biskup Kromer dokonał połączenia rytu warmińskiego z rzymskim. Kanon oraz układ zaczerpnął z tego drugiego, natomiast zatrzymał z małymi wyjątkami z *Mszału warmińskiego* formularze mszalne, lekcje, nuty i obrzędy roku liturgicznego. Za współpracownika w dziele odnowy *Mszału warmińskiego* wziął, tak jak przy opracowaniu *Agendy* i *Brewiarza*, wytrawnego liturgistę, oficjała i kustosa katedry we Fromborku kanonika Samsona z Woryn, który podczas tejże pracy zmarł (1586). Do *Mszału*

²⁵ P. Sczaniecki, *Służba Boża w dawnej Polsce*, t. 2, Poznań 1966, ss.142–144.

²⁶ O. T. L. Pietras, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*, ABMK 41(1980), s. 224.

²⁷ X. S. Ch. [S. Chodyński], *Mszały dla diecezji polskich*, w: *Encyklopedia Kościelna Nowodworskiego*, t. 15, Warszawa 1883, ss. 246–270; A. Klocek, *Mszały diecezji kujawsko-pomorskiej w początkowym okresie recepcji reformy trydenckiej w świetle dokumentów powizytacyjnych biskupa Hieronima Rozdrażewskiego (1582–1599)*, *Liturgia Sacra*, 9(2003), nr 2, ss. 365–383.

²⁸ F. Fleischer, *Das altermländische Missale*, PDE, 26(1894), ss. 72–75, 82–84, 100–107, 117–119, 125–132, 133–138.

²⁹ F. Hipler, *Über die Reform der liturgischen Bücher*, ss. 148–150.

³⁰ F. Fleischer, *Das altermländische Missale*, s. 73, 82–84, 102.

³¹ J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, Dritte Auflage, Bd. 1, Wien 1952, ss. 168–180.

napisał Kromer krótką przedmowę datowaną na 1 stycznia 1587 r., którą przeniaka żałosna nuta³². Dał do zrozumienia, że zdaje sobie sprawę, iż *Mszał* będzie jego końcowym dziełem życia, nawiązuje do swoich zasług na polu literatury, historii i liturgii. Wyraża nadzieję że duchowieństwo warmińskie przyjmie z radością nową księgę do sprawowania kultu Bożego. Nadzieja była na wskroś uzasadniona, gdyż ten *Mszał*, w porównaniu z *Mszałem warmińskim* (1497) biskupa Ł. Watenrodego, odznaczał się przejrzystością, nowym układem i starannym opracowaniem. *Mszał* Kromera ujrzał światło dzienne w krakowskiej drukarni Łazarzowej, łączył postulatory rzymskie i lokalne warmińskie, spotkał się z uznaniem i stanowił pomost dla przyszłej recepcji *Mszału rzymskiego*. *Mszał warmiński* służył następnie wielu polskim diecezjom, dopóki te nie zaopatrzyły się w zagraniczne wydania *Mszału rzymskiego*³³. Ostatnim mszałem polskim był mszał drukowany w 1607 r.³⁴ Od tego roku można mówić, że w Polsce już przyjęła się powszechnie edycja *Mszału rzymskiego*. Jedynie dodawany był na końcu aneks zawierający *Missae propriae* polskiego liturgisty Kaspra z Kleczowa (1605 r.).

Na Warmii *Mszał* Kromera utrzymał się w praktyce duszpasterskiej tylko przez dwadzieścia lat. Już trzeci następca Marcina Kromera na stolicy biskupiej we Fromborku, wykształcony w Bolonii i w Rzymie, prawnik, biskup Szymon Rudnicki, wkrótce po przybyciu na Warmię, wprowadził w 1606 r. za zgodą kapituły katedralnej *Brewiarz rzymski* i *Mszał rzymski*. W Nowy Rok w 1607 r., jak podają zapiski akt kapitulnych, po raz pierwszy w katedrze we Fromborku ryt warmiński, istniejący od ponad 300 lat, ujednolicono ponownie z rzymskim, od którego ten pochodzi³⁵.

Do odnowy liturgicznej diecezji warmińskiej w duchu soboru trydenckiego przyczyniły się głównie starannie wydane księgi liturgiczne do służby Bożej. Niemniej jednak Kromer przyczynił się do odnowy kultu Bożego przez synody diecezjalne, których ustawy w szczegółach traktowały o sprawowaniu sakramentów, odprawianiu Mszy św., odmawianiu brewiarza w roku liturgicznym, sprawowaniu błogosławieństw.

W zakresie odnowy Mszy św. Kromer zwrócił uwagę na częstotliwość jej odprawiania w ciągu tygodnia, na odpowiednie godziny jej odprawiania w niedziele, obowiązku uczestnictwa wiernych³⁶, co uregulował odpowiednimi usta-

---

³² *Missale Varmiense, Diligenter recognitum et correctum, Opera et sumptibus Reverendis. Domini Martini Cromeri Varmiensis Episcopi editum, Cracoviae 1987.*

³³ S. Chodyński, *Mszale dla diecezji polskich*, s. 267; F. Fleischer, *Das alterländische Missale*, PDE 1894, s. 72.

³⁴ S. Chodyński, op. cit., s. 265.

³⁵ F. Fleischer, *Das alterländische Missale*, s. 74.

³⁶ Zarządzenie „Kirchgang” z 23 II 1570, zob. Ermländischer Pastoralblatt, 1989, s. 41.

wami synodalnymi³⁷. Od wiernych domagał się udziału we Mszy św. od jej początku do końca³⁸, zachęcał proboszczów do głoszenia kazań³⁹. Od kapłanów wymagał poprawnego sprawowania Mszy św., dlatego na początku *Mszалу warmińskiego* umieścił obszerną część wstępną z *Mszалу rzymskiego* poświęconą sposobowi odprawiania. Zwrócił uwagę na duchowość eucharystyczną kapłanów, zalecając im m.in. następujące dyspozycje do godnej celebry: kapłan winien odpowiednio przygotować się przed Mszą św. przez modlitwę, ponadto miał rozważyć, czy nie pragnie celebrować dla próżnej chwały, zysku, czci, bojaźni czy przyzwyczajenia. Przystępującym do ołtarza zalecał ogólną skruczę za grzechy serca, ust i czynu z powodu opuszczenia dobrych czynów, a także popełnionych, których nie wypada uczynić, jak również tych z przyzwyczajenia, a nawet i z tych często wyznawanych na spowiedzi. Dalej zalecał szczerą spowiedź z grzechów znanych, wspólnych i zapomnianych. Stawiał pytanie celebrującemu, co zamierza głównie osiągnąć celebrując: wzrost miłości Bożej, zjednoczenia z Bogiem, pragnienia oglądania Boga? Co zamierza czynić w Mszy św.: czy pragnie spodobać się Bogu przez łzy, wspominać śmierć i miłość Chrystusa, zjednoczyć się z całym Kościołem. Przy odmawianiu kanonu Mszy św. wymagał trzech rzeczy: staranności w wypowiedaniu słów, czci w dotykaniu świętych postaci, pobożności w przyjęciu Ciała Pańskiego, jeszcze większej w wypowiedaniu słów, największej uwagi przy intencji odprawiania, a wszystko to ze względu na Chrystusa, Jego Ciało, duszę i bóstwo⁴⁰.

Najstarsza warmińska instrukcja dotycząca wizytacji parafii (z lat 1581–1582) zalecała wizytatorowi sprawdzenie, na ile przeprowadzana jest reforma liturgiczna w praktyce. Miano sprawdzać sposób odprawiania Mszy św., jak sobie kapłan radzi z odmawianiem kanonu, kiedy odprawia i jak, w jaki sposób sprawowane są sakramenty. Polecała także sprawdzić, jak proboszcz przygotowuje dzieci w szkole do śpiewu i zaznajamia z liturgią: Bożego Narodzenia, Oczyszczenia NMP, Niedzieli Palmowej, Wielkiego Tygodnia i Wielkanocy, Zielonych Świątek, Bożego Ciała. Wizytujący miał zapytać duchownych, jak odprawiają Mszę św., udzielają sakramentów, odmawiają brewiarz, również w kościele, u kogo i jak często spowiadają się, czy mają brewiarz i rubrycelę, czy odmawiają godziny kanoniczne⁴¹.

³⁷ *Synod warmiński z 1575*, nr 29; *Synod z 1582*, nr 16, 17, w: *Statuty Synodalne Warmińskie*, s. 56, 66.

³⁸ *Processus ad universos Warmiensis Dioecesis Clericos destinatus*, d. 13 Februarii 1570, w: *Monumenta Cromeriana*, ZGAE 10(1892), ss. 259–261.

³⁹ *Ibidem*, ss. 262–264; *Processus ad Clerum*, d. 9, Martii 1571.

⁴⁰ *preparatio salutaris ad sacrosancta Missae celebrationem*, w: *Missale Varmiense*, k. HHh 2; *ibidem*, *Sacerdoti, digne celebraturo Missam, k. + r.*; *ibidem*, *praepartio ad Missam, pro oportunitates acerdotis, k. + r.*

⁴¹ J. Kalinowska, J. Wiśniewski, *Najstarszy warmiński formularz wizytacyjny z czasów biskupa Marcina Kromera (1581)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1979, nr 2/144, ss. 139–164.

Taka realizacja postanowień synodu poprzez np. listy pasterskie, zarządzenia dotyczące wizytacji parafii czyniły reformę liturgiczną skuteczną, co z kolei czyniło koniecznym wydanie dla potrzeb kultu ksiąg liturgicznych. Analiza tego procesu odnowy pozwala stwierdzić, że była to metoda bardzo nowoczesna, podkreślająca potrzebę wychowania duchowieństwa i wiernych do udziału w Służbie Bożej, jakiej sobie życzył Kościół po soborze trydenckim.

2. Kromer inicjatorem mistagogicznych katechez do liturgii sakramentów

Największe zasługi biskupa M. Kromera w dziedzinie odnowy liturgii na Warmii, jak i w Polsce, związane są nie tylko z wydaniem ksiąg liturgicznych, ale też tak bardzo potrzebnych w duszpasterstwie katechez o sakramentach⁴².

Genezy katechez sakramentalnych należy szukać w uchwałach synodu warszawskiego z 1561 r., na którym postanowiono wydać dla pouczenia wiernych egzorty o sakramentach⁴³. Podjął się tego dzieła biskup włocławski Stanisław Karnkowski (†1603). W roku 1568 opublikował on pięć egzort w języku polskim⁴⁴. Chcąc nadać im charakter okołokościelny, zwrócił się do M. Kromera o przetłumaczenie ich na język łaciński⁴⁵. Kromer uważał, że katechezy są wprawdzie dobre, ale zbyt obszerne i dlatego w praktyce duszpasterskiej mało przydatne. Ułożył więc sam dwanaście katechez: dziesięć o sakramentach, jedną o Mszy św. oraz jedną o pogrzebie. Katechezy te zostały przetłumaczone na język polski i niemiecki i wydrukowane w Krakowie u Mikołaja Szarffenberga⁴⁶.

Biskup Kromer pragnął katechezy ściśle związać z udzielaniem sakramentów, dlatego polecił dołączyć je w języku polskim i niemieckim do *Agendy sakramentalnej*: jedną o chrzcie, po dwie o małżeństwie, pokucie i Eucharystii oraz jedną o namaszczeniu chorych i chrześcijańskim pogrzebie. Kromer polecił kapłanom odczytywać je wiernym przy udzielaniu sakramentów. Katechezy opra-

---

⁴² *Catecheses sive institutiones duodecim de septem sacramentis et sacrificio missae et de funeribus equiis. Authore Martino Cromero ad utilitatem parochorum et aliorum sacerdotum, Cracoviae in officina Nicolai Scharffenbergii 1570*; Zob. F. Hipler, *Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischöfe Hosius und Kromer*, Köln 1885; W. Nowak, *Geneza agendy biskupa Marcina Kromera*, s. 19.

⁴³ W. Nowak, *Agenda biskupa Marcina Kromera w dziele ujednolicenia liturgii sakramentów w Polsce po soborze trydenckim*, ss. 84–86.

⁴⁴ [S.] Karnkowski, *Napominania potrzebne, których plebani w Kujawskim biskupstwie używać mają*, Kraków 1568; por. F. Hipler, *Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischöfe Hosius und Kromer*, Köln 1885, ss. 93–94.

⁴⁵ Wydano je w 1572 r. w języku łacińskim – *Admonitiones quinque circa sacramentorum administrationem*, Coloniae 1572.

⁴⁶ *Catecheses sive institutiones duodecim, de septem Sacramentis et sacrificio Missae. Auctore Martino Cromero. Ad utilitatem Parochorum et aliorum sacerdotum in Polonicam Germanicam quelinguam conversae*, Cracoviae 1570.

cowane w sposób zwięzły, w wykładzie oparte na Piśmie Świętym i nauce Ojców Kościoła, były decydującym elementem świadomego udziału przyjmujących sakrament oraz kapłana sprawującego liturgię. Nadawały *Agendzie* Kromera rangę liturgii odnowionej i zgodnej z postulatami soboru trydenckiego.

Odnowa liturgiczna na Warmii przeprowadzona przez Marcina Kromera miała też wielki wymiar pastoralny. Potrzebę odnowy uwidoczniły wyniki wizytacji kanonicznych przeprowadzonych przez Kromera w latach 1562–1572, które ukazały stan niedomagań liturgii parafialnej, potrzebę ujednoczenia obrzędów i uwzględnienia języka ludowego. Problemy te znalazły swój wyraz na synodach w latach 1565, 1575, 1577, 1582, które z zasady zajmowały się usprawnianiem kultu, recepcją uchwał soboru trydenckiego w dziedzinie sakramentów, Mszą św., oficjum brewiarzowym, reformą życia religijnego wiernych i duchowieństwa. Synody owe postulowały wydanie ksiąg liturgicznych, prowadzenie katechezy o sakramentach, Mszy św. i ceremoniach kościelnych.

Ustawy synodu były z reguły odczytywane wiernym przez trzy niedziele, a w ciągu roku duszpasterze mieli obowiązek wygłosić dwa kazania na temat ustaw synodalnych. Drugim nurtem realizowania odnowy liturgicznej na Warmii były listy pasterskie i zarządzenia biskupa skierowane głównie do duchowieństwa na temat sprawowania służby Bożej w niedziele i w ciągu tygodnia (z 13 lutego 1570), przypominanie o święceniu niedzieli i obowiązku udziału we Mszy św. niedzielnej, o katechezach na temat sakramentów (9 marca 1571); katechizacji dzieci w Wielkim Poście (19 listopada 1578), o codziennym pobożnym i uważnym odmawianiu brewiarza, (3 października 1583), o spowiedzi dwukrotnej w Wielkim Poście (29 lutego 1585)⁴⁷.

3. Recepcja odnowy liturgicznej Kromera w Polsce

W dziele odnowy liturgii w Polsce po soborze trydenckim najważniejszym była wola odnowy kultu, roztropnie uwzględniająca potrzebę wcielenia reformy trydenckiej, dostosowania do liturgii rzymskiej i zachowania odrębności diecezji polskich, przygotowania duchownych przez ustawy synodalne, wyjaśniania kapłanom potrzeby reformy i dostarczenia odpowiednich pomocy. Staranne respektowanie postulatów soboru w reformie ksiąg liturgicznych na Warmii nadało im charakter bardziej uniwersalny, przekraczający ramy diecezji. To z kolei przygotowywało grunt do recepcji rzymskich ksiąg liturgicznych w Polsce. Najbardziej widoczna jest recepcja postanowień soboru trydenckiego w *Agendzie*

---

⁴⁷ *Monumenta Cromeriana*, ss. 266–278.

sakramentalnej, gdzie zostały uwzględnione wszystkie postulaty soboru odnośnie do nauki o sakramentach, dyscypliny i praktyki sprawowania sakramentów. To nadało *Agendzie* znamię nowoczesnej, respektującej aktualne przepisy Kościoła w udzielaniu sakramentów, co utorowało jej drogę do miana agendy ogólnopolskiej.

W Polsce, chociaż na synodach diecezjalnych podjęto zobowiązania przyjęcia nowych ksiąg liturgicznych, dyskutowano jednak nad przystosowaniem tychże do tradycji polskich. Inicjatywę w tym względzie wyrażnie przejął biskup Marcin Kromer⁴⁸. Wydając dla diecezji warmińskiej *Agendę*, czynił to z myślą o przyjęciu jej w całej Polsce. W związku z tym dostosował ją do zwyczajów wielu diecezji, a dla ujednolicenia uzgodnił z rytym rzymskim. Również *Mszał warmiński*, chociaż był mszałem lokalnym, to jednak zawierał, szczególnie we wstępie, przepisy soboru trydenckiego dotyczące sprawowania Eucharystii. Miał zastosowanie w innych diecezjach. W reformie *Brewiarza* Kromer poszedł za postulatami soboru w kwestii usunięcia z niego tekstów apokryficznych, legendarnych, historycznie niepewnych, co też przyczyniło się do możliwości recepcji tej księgi w innych diecezjach, których nie było stać na edycję własnych ksiąg liturgicznych, a upowszechnienie rzymskich opóźniało się⁴⁹. Wydanie przez biskupa Marcina Kromera *Brewiarza warmińskiego* przyspieszyło proces recepcji *Brewiarza rzymskiego* w Polsce, o czym przypominały synody: wrocławski z 1579 r., płocki z 1586 i 1589 r., chełmiński z 1583 r. i krakowski z 1593 r.⁵⁰

Mszał wydany przez M. Kromera miał zastosowanie w wielu diecezjach polskich zanim owe diecezje nie zaopatrzyły się w obowiązujący w całym Kościele *Mszał rzymski*⁵¹.

Zakończenie

Biskup Marcin Kromer znany jest jako jeden z najwybitniejszych przedstawicieli życia umysłowego, religijnego i politycznego w Polsce XVI w. Zakres odnowy kultu liturgicznego, którego dokonał na Warmii i zainicjował w Polsce stawia go w szeregu najwybitniejszych liturgistów polskich epoki, obok Stanisława Zaborowskiego, Hieronima Powodowskiego, Stanisława Sokołowskiego i Adria-

---

⁴⁸ W. Nowak, *Processus unificationis liturgiae sacramentorum in Polonia post Concilium Tridentinum et principia quibusregitur in conceptione »Agendae«* Episcopi Martini Cromeri, *Ephemerides Liturgicae* 91(1977) nr 1, ss. 64–73.

⁴⁹ Zob. A. Klocek, op. cit., ss. 382–383.

⁵⁰ W. Danielski, *Brewiarz*, w: *Encyklopedia katolicka*, pod red. F. Grylewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, t. 2, Lublin 1976, kol. 1068.

⁵¹ P. Sczaniecki, *Służba Boża*, ss.145–146.

na Jungi. Wprawdzie nie pozostawił po sobie traktatów poświęconych liturgii, ale dzieło, którego dokonał na jej polu nadaje mu miano polskiego liturgisty XVI w. Odnowę kultu na Warmii przeprowadził przez wydanie podstawowych ksiąg liturgicznych niezbędnych do poprawnego sprawowania Służby Bożej: *Agendy*, *Mszału*, *Brewiarza*, *Katechez liturgicznych*. Poprzez działalność ustawodawczą nadawał moc obowiązującą nowym formom kultu, odpowiadającym duchowi soboru trydenckiego. Dzięki listom pasterskim, odnowę liturgii uczynił postulatem odnowy życia religijnego i moralnego duchowieństwa i wiernych. Zainteresował swoją postawą kapłanów do szukania nowych form duszpasterskich. Wizytacje parafii, które przeprowadzał w diecezji, usprawniły odnowę kultu liturgicznego i uczyniły ją niezmiernie owocną.

Wkład Marcina Kromera w odnowę liturgii na terenie Polski zaznaczył się najbardziej w zakresie sprawowania sakramentów. Przyczyniło się do tego wydanie *Agendy*, która służyła także innym diecezjom, a wreszcie z prowincjonalnej stała się pod koniec XVI w., po zmodyfikowaniu, ogólnopolską.

Inne księgi wydane dla kultu (*Brewiarz* i *Mszał*) tylko częściowo służyły diecezjom polskim. Kromer był jedynym biskupem w Polsce, który w okresie wprowadzania ksiąg rzymskich wydał dla swojej diecezji własne księgi, które łączyły miejscowe zwyczaje z liturgią rzymską. Dało to podwójną korzyść: po pierwsze ułatwiło przyjęcie ksiąg rzymskich w diecezjach polskich, mocno stojących na gruncie swoich zwyczajów liturgicznych, oraz przyczyniło się do zachowania odrębności tradycji liturgicznych w procesie unifikacji liturgii diecezjalnych przez przyjęcie liturgii rzymskiej.

Wkład Kromera na polu ogólnopolskim w odnowę liturgii należy także widzieć w opracowaniu katechez liturgicznych o sakramentach i pogrzebie chrześcijańskim. W piśmiennictwie polskim nic lepszego od nich nie ukazało się w nowożytnej historii.

W odnowie kultu Kromer posłużył się metodami, które nadały temu dziełu miano nowoczesności, tj. recepcji uchwał soboru trydenckiego poprzez przystosowanie zwyczajów diecezji polskich do rytu rzymskiego i nadanie procesowi odnowy kultu charakteru duszpasterskiego.

Odnowa, której dokonał Kromer, szczególnie w zakresie przystosowanie liturgii polskiej do rzymskiej, była aktualna w XVI w. tylko przez dwadzieścia lat. Gdyż jego następcy opowiedzieli się za nowymi księgami liturgicznymi w zakresie Mszy św. i brewiarza przez przyjęcie rytu rzymskiego. Oznaczało to koniec po 400 latach odrębności liturgii warmińskiej i ujednoczenie liturgii tej diecezji z liturgią rzymską. Odrębności lokalne nie miały w konfrontacji z nią szans przetrwania.

Pfarrer Władysław Nowak, *Bischof Martin Cromer (Marcin Kromer) als Liturgiker*

Zusammenfassung

Martin Cromer (Marcin Kromer) ist einer der bedeutendsten Vertreter des intellektuellen, politischen und liturgischen Lebens im Polen des 16. Jahrhunderts. Er hat gewaltige Verdienste auf dem Gebiet der polnischen Literatur und Kultur und insbesondere für das liturgische Leben der ermländischen Diözese und Polens. Er gehört zu den bedeutendsten polnischen Liturgikern des 16. Jahrhunderts in der Epoche des Konzils von Trient. Durch seine synodale Tätigkeit, Gemeindevisitationen, Hirtenbriefe, die Herausgabe von liturgischen Büchern zur Benutzung in der Diözese Ermland wie auch in anderen Diözesen Polens reformierte er das liturgische Leben in der ermländischen Diözese. Als Liturgiker erwies er sich bei der Ausarbeitung einer liturgischen Agenda, des Ermländischen Messbuches und des Ermländischen Breviers sowie von Katechesen. Er trug zum Erhalt der liturgischen Besonderheiten des Ermlandes und Polens bei, zur Vereinheitlichung der Liturgie durch Akkommodation des römischen Ritus und die Rezeption der Postulate des Konzils von Trient im Bereich der Kultausübung.

Übersetzt von Christiane Schultheiss

Fr. Władysław Nowak, *Bishop Marcin Kromer as a liturgist*

Summary

Marcin Kromer is one of the greatest representatives of the intellectual, political and liturgical life in the Poland of the 16th century. He has enormous achievements in the field of Polish literature and culture and especially in the sphere of the liturgical life of the Warmian Diocese and Poland in general. He is one of the greatest Polish 16th-century liturgists of the Council of Trent era. He reformed the liturgical life of the Warmian Diocese due to his council activities, visiting parishes, issuing pastoral letters, publishing liturgical books for the use of the Warmian Diocese and other Polish dioceses. As a liturgist, he showed his talents in working on liturgical Agenda, the Warmian Missal, the Warmian Breviary and Catecheses. He contributed to keeping liturgical uniqueness of Warmia and Poland, unification of liturgy by accommodating the Roman Rite and reception of the postulates of the council of Trent referring to performing the cult.

Translated by Tomasz Niedźwiedz